

У. П. Саўко

АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ МЕТОДЫКІ ВЫКЛАДАННЯ ГРАМАТЫКІ

Засвоіць мову, навучыцца карыстацца ёй можна шляхам пераймання. Так адбываецца з кожным чалавекам, які, пачынаючы з першых гадоў жыцця, паступова авалодвае лексічным багаццем і нормаў роднай мовы. Аднак засвоіць мову на такім узроўні, які неабходны для кожнага культурнага, адукаванага чалавека, можна толькі ў выніку сістэматычнага і мэтанакіраванага яе вывучэння.

У школьным курсе беларускай мовы цэнтральнае месца займае граматыка. Яе вывучэнне дазваляе асэнсаваць і засвоіць асноўныя граматычныя законы і правілы, авалодаць нормаў беларускай літаратурнай мовы, узбагаціць граматычны лад маўлення і слоўнікавы запас школьнікаў, удасканаліць камунікатыўныя ўменні і навыкі. Значную ролю адыгрываюць граматычныя веды і ў фарміраванні арфаграфічнай і пунктуацыйнай пісьменнасці вучняў. Вывучэнне гэтага раздзела беларускай мовы садзейнічае таксама развіццю лагічнага мыслення, памяці, увагі, пашырае агульны круггляд школьнікаў.

Пры навучанні граматыцы неабходна вырашыць наступныя задачы:

- пазнаёміць вучняў з граматычным ладам беларускай мовы, з асноўнымі асаблівасцямі граматычных адзінак;
- паказаць функцыю граматычных адзінак у маўленні;
- сфарміраваць у школьнікаў неабходныя вучэбна-моўныя ўменні і навыкі;
- развіць граматычны лад маўлення, узбагаціць слоўнік вучняў;
- выпрацаваць навыкі свядомага выкарыстання законаў граматыкі пры стварэнні ўласных вусных і пісьмовых выказванняў;
- стварыць умовы (перадумовы) для фарміравання арфаграфічнай і пунктуацыйнай пісьменнасці вучняў.

У методыцы выкладання граматыкі існавалі розныя напрамкі: логіка-граматычны, фармальна-граматычны, семантыка-граматычны, структурна-семантычны і інш. Кожны з іх быў адметны новымі метадычнымі ідэямі, поглядамі яго прадстаўнікоў на асноўныя пытанні навучання мове.

Л о г і к а - г р а м а т ы ч н ы накірунак асноўваўся на аднайменнай лінгвістычнай школе Ф. І. Буслаева, якая разглядала граматыку як навуку, што адлюстроўвае агульныя законы логікі і мовы. Прызнаючы сувязь паміж мовай і мысленнем, Ф. І. Буслаеў аддаваў перавагу фармальнай логіцы ў параўнанні з канкрэтнымі спосабамі вырашэння думкі сродкамі мовы. У далейшым гэта прывяло да збліжэння і нават змешвання лагічных катэгорый з граматычнымі. Напрыклад, скажам Ф. І. Буслаеў лічыў суджэнне, выражанае словамі¹.

¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. – М., 1869. – С. 8.

Прадстаўнікі логіка-граматычнага напрамку (І. І. Сразнеўскі, К. Дз. Ушынскі, У. П. Шарамецеўскі і інш.) лічылі, што галоўнай мэтай выкладання граматыкі ў школе з'яўляецца развіццё лагічнага мыслення і духоўных здольнасцей вучняў. На думку Ф. І. Буслаева, граматыка ў школе замяняе логіку і павінна быць дадаткам да чытання, да вусных і пісьмовых практыкаванняў. У выніку засваенню вучнямі спецыфікі мовы, яе граматычных формаў, структурных асаблівасцей не надавалі належнай увагі.

Фармальна-граматычны накірунак выкладання граматыкі сфарміраваўся ў пачатку XX стагоддзя. Найбольш вядомым яго прадстаўніком з'яўляўся А. М. Пяшкоўскі. У Беларусі актыўным прыхільнікам фармальна-граматычнага напрамку быў Я. Лёсік, аўтар папулярных у 20-я гады падручнікаў “Пачатковая граматыка” і “Школьная граматыка беларускай мовы”. Пачынаючы з першых гадоў Савецкай улады і да прыняцця ў 1931 годзе пастановы ЦК ВКП(б) “Аб пачатковай і сярэдняй школе” фармальна-граматычны напрамак быў асноўным у школьным выкладанні граматыкі. У адпаведнасці з ім моўныя адзінкі адрозніваліся толькі знешнімі, фармальнымі прыметамі. Напрыклад, прыметнікам называлася любое слова, якое мела форму роду і скланялася: *зялены, скошаны, пяты, кожны*. Вызначэнне склену адбывалася не на аснове пытанняў, а па канчатках, г. зн. па знешніх прыметах. Асноўным аб'ектам вывучэння сінтаксісу прызнавалася словазлучэнне, як від словазлучэння разглядаўся сказ.

Галоўным і, па сутнасці, адзіным метадам вывучэння граматыкі лічылася назіранне над мовай, таму што яно развівала мысленне вучняў, вучыла іх знаходзіць і класіфікаваць моўныя з'явы, абагульняць факты, рабіць неабходныя вывады.

Фармальна-граматычны накірунак меў значныя недахопы: моўныя з'явы вывучаліся аднабакова, увага школьнікаў засяроджвалася выключна на знешніх прыметах граматычных адзінак, не ствараліся ўмовы для арганізацыі працы па арфаграфіі, пунктуацыі, развіцці маўлення і інш.

Семантыка-граматычны напрамак быў адметны тым, што вывучэнне моўных фактаў і з'яў адбывалася на аснове раскрыцця іх семантычных і структурных асаблівасцей. Прычым асноўная ўвага скіроўвалася на семантычныя прыметы, а знешнія, фармальныя прыметы адсоўваліся на другі план. І як вынік гэтага, пры вывучэнні граматыкі многія моўныя факты трактаваліся недакладна, няправільна. Напрыклад, даданыя часткі ў складаназалежным сказе разглядаліся як разгорнутыя даданыя члены сказа.

Структурна-семантычны напрамак у методыцы выкладання граматыкі ўзнік у пачатку 60-х гадоў XX стагоддзя. Яго асаблівасцю з'яўляецца тое, што любая лінгвістычная адзінка, якая вывучаецца на ўроках мовы, разглядаецца ў непарыўным адзінстве і ўзаемасувязі формы (структуры) і значэння (семантыкі), а ў далейшым і ўжывання ў маўленчай практыцы. У прыватнасці, словазлучэннем лічылася

граматычна аформленае спалучэнне двух ці больш слоў, якія абазначаюць прадмет, прымету, дзеянне больш дакладна, чым асобнае слова.

Ідэі структурна-семантычнага напрамку ў значнай ступені рэалізуюцца і ў сучасных школьных праграмах і падручніках па беларускай мове. Хоця трэба зазначыць, што курс беларускай мовы ў сучаснай школе набывае ўсё большую маўленчую накіраванасць: аўтары падручнікаў імкнуцца паказаць прызначэнне, функцыю моўных адзінак ў маўленні, раскрыць іх ролю ў рэалізацыі асноўнай, камунікатыўнай функцыі мовы.

Выкладанне граматыкі ў школе асноўваецца на агульнадыдактычных і спецыяльных, метадычных, прынцыпах. І першыя, і другія выкарыстоўваюцца на ўроках вывучэння граматыкі з улікам яе спецыфікі, асаблівасцей.

Да спецыяльных прынцыпаў выкладання граматыкі адносяцца структурна-семантычны, функцыянальны, камунікатыўны накіраванасці, нарматыўна-стылістычны, узаемасувязі вывучэння ўсіх узроўняў беларускай мовы, гістарычны і інш.

Структурна-семантычны прынцып патрабуе пры аналізе моўных з'яў звяртаць аднолькавую ўвагу на іх структуру (будову) і семантыку (значэнне). Наяўнасць гэтага прынцыпу тлумачыцца тым, што ў мове рэальна існуе ўзаемасувязь формы і зместу, і гэта трэба паказаць вучням. Напрыклад, формы роднага склону назоўнікаў могуць абазначаць частку ад цэлага (*кілаграм мукі*), прыналежнасць (*дом бацькі*), аб'ект дзеяння (*напісанне кнігі*) і інш. Формы назоўнікаў з суфіксамі ацэнкі не толькі называюць прадмет, але і выражаюць пэўныя адносіны да яго таго, хто гаворыць: *Але як весела і міла тут пчолка ў вуллях гаманіла!* (Я. Колас). Пры вывучэнні складанага сказа вучні павінны не толькі пазнаёміцца з яго структурай, сродкам і сувязі частак, але і ўсвядоміць тыя сэнсавыя адносіны, якія выражаюцца паміж часткамі.

Функцыянальны прынцып прадугледжвае паказ ролі, функцыі граматычных адзінак ў маўленні. Напрыклад, пры вывучэнні прыметніка школьнікі ўведамляюць, што словы гэтай часціны мовы ўжываюцца там, дзе трэба ахарактарызаваць прадмет, паказаць яго прыметы па адносінах да часу, месца, матэрыялу, прасторы (*учарашні, вясковы, драўляны, высокі*), звярнуць увагу на знешнія і унутраныя якасці і ўласцівасці (*стройны, малады, прыгожы, добры*), прыналежнасць каму-небудзь (*бацькаў*), колер (*белы*), прызначэнне (*лекцыйная*) і інш. Пры вывучэнні словазлучэння ўвага вучняў засяроджваецца на тым, што словазлучэнне, як і слова, таксама выконвае намінацыйную функцыю, але, у адрозненне ад слова, дае разгорнутую назву прадметаў і з'яў рэчаіснасці, адначасова канкрэтызуючы і звужаючы іх значэнне.

Прынцып камунікатыўнай накіраванасці прадугледжвае, што пры вывучэнні граматыкі школьнікі вучацца выкарыстоўваць часціны мовы, іх формы, разнастайныя сінтаксічныя канструкцыі ў маўленні з улікам сітуацыі зносін. Гэты прынцып арыентуе

настаўніка на арганізацыю на ўроку актыўнай маўленчай дзейнасці вучняў і тым самым на вырашэнне галоўнай задачы навучання мове – авалоданне ёй як сродкам зносін.

Н а р м а т ы ў н а - с т ы л і с т ы ч н ы прынцып мае на ўвазе навучанне нормам беларускай літаратурнай мовы, правільнаму выбару моўных адзінак з улікам стылю і жанру маўлення. Пры вывучэнні граматыкі асаблівая ўвага надаецца граматычным нормам (словаўтваральным, марфалагічным, сінтаксічным), функцыянаванню часцін мовы і сінтаксічных канструкцый у тэкстах пэўных функцыянальных стыляў. Напрыклад, пры аналізе сказаў з аднароднымі членамі ўвага вучняў засяроджваецца і на тым, што аднародныя члены павінны ўяўляць сабой суадносныя, лексічна і марфалагічна адпаведныя паняцці, таму сказ тыпу “Ішоў вучань і снег” пабудаваны з парушэннем сінтаксічных нормаў беларускай мовы. Часціцы, выклічнікі, словы з ярка выражанай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай (*плакса, задавака, сынок* і інш.) з’яўляюцца характэрнай асаблівасцю гутарковага стылю, якому таксама ўласцівы няпоўныя канструкцыі, словы-сказы, пыталыя і клічныя сказы і інш.

С у т н а с ь п р ы н ц ы п у ў з а е м а с у в я з і в ы в у ч э н н я ў с і х р а з д з е л а ў беларускай мовы ярка выражаецца з самой яе назвы. Вядома, што ў школьным курсе беларускай мовы чытаюцца розныя яе ўзроўні: фанетычны, лексічны, граматычны. Г вельмі часта свядомае засваенне граматычных тэм не можа адбыцца без апоры на фанетыку, лексіку. Напрыклад, пры вывучэнні скланення назоўнікаў школьнікі абапіраюцца на такія паняцці, як націск, цвёрдыя, мяккія, зацвярдзелыя зычныя, лексічнае значэнне слова і інш. У сваю чаргу трывалыя веды па граматыцы з’яўляюцца неабходнай умовай для паспяховага фарміравання пэўных арфаграфічных і пунктуацыйных уменняў і навыкаў вучняў.

Г і с т а р ы ч н ы прынцып прадугледжвае улік змен, якія адбыліся ў мове з цягам часу. Пры вывучэнні некаторых граматычных тэм да месца будуць і невялікія гістарычныя каментарыі. Напрыклад, пры вывучэнні склону назоўнікаў можна паведаміць, што ў старажытнай беларускай мове быў сёмы склон – клічны. Яго формы і сэння ўжываюцца ў мастацкім, гутарковым і публіцыстычным стылях: *Лепш змагацца вольным, браце, чым цярпець ды гнуцца* (Я. Колас). Вучні павінны зразумець, што мова – гэта “жывая сістэма”, якая знаходзіцца ў пастаянным развіцці. Рэалізацыя гістарычнага прынцыпу будзе садзейнічаць фарміраванню лінгвістычнага светапогляду вучняў, павышэнню цікавасці школьнікаў да вывучэння мовы.

Граматыку роднай мовы дзеці засвойваюць з першых гадоў жыцця і ўжо ў дашкольным узросце ў асноўным правільна ўтвараюць марфалагічныя формы слоў, будуць простыя і складаныя сказы, выказваюць свае думкі дастаткова зразумела, выкарыстоўваючы пры гэтым сінтаксічныя канструкцыі, характэрныя для гутарковага стылю. Авалоданне маўленнем адбываецца ў працэсе пераймання маўлення дорослых, пры гэтым стымулам службыць імкненне да пазнання навакольнага свету, патрэбнасць у зносінах.

Актыўнае ўзбагачэнне маўлення адбываецца ў школе. У малодшых класах фарміруюцца навыкі чытання і пісьма, дзеці вучацца правільна будаваць адказы на пытанні, узнаўляць змест тэкстаў, ствараць уласныя выказванні. Вынікам гэтага з'яўляецца колькаснае павелічэнне слоўнікавага запasu вучняў, рост памераў і складанасці сінтаксічных канструкцый, якія выкарыстоўваюць школьнікі ва ўласных выказваннях, і інш. Аналагічныя тэндэнцыі назіраюцца і ў сярэдняй школе. Напрыклад, было ўстаноўлена, што сярэдні памер сказаў у маўленні вучняў чацвертага класа — 7 слоў, шостага — 9, восьмага — 10, дзесятага — 11–12 слоў. Працэнт ужывання складаных сказаў адпаведна 22 – 32 – 36 – 41. Былі выяўлены таксама састаў і суадносіны членаў сказа ў маўленні вучняў розных класаў, якасць засваення школьнікамі рознага ўзросту марфалагічнага складу мовы і інш.

У маўленні школьнікаў у выніку спецыяльных даследаванняў былі вызначаны таксама і шматлікія недахопы, сярод якіх і наступныя: 1) беднасць сінтаксічнага ладу маўлення, якая праяўляецца ва ўжыванні ў пісьмовых тэкстах аднастайных сінтаксічных канструкцый; 2) ужыванне ў выказваннях пэўнага стылю маўлення граматычных адзінак іншай стылёвай афарбоўкі.

Узбагачэнне граматычнага ладу маўлення школьнікаў павінна адбывацца як пры вывучэнні граматычных тэм, так і ў працэсе падрыхтоўкі да напісання творчых прац: пераказаў, сачыненняў і інш.

На ўроках вывучэння граматыкі з мэтай узбагачэння граматычнага ладу маўлення вучняў можна прапанаваць наступныя віды практыкаванняў:

1. Практикаванні на пабудову словазлучэнняў і сказаў пэўнага тыпу, структуры, з пэўнымі словаформамі.

Канструяванне сінтаксічных адзінак можа адбывацца:

– па пэўным ўзоры. Напрыклад, пры вывучэнні складаных сказаў з даданымі выказніквыпі школьнікам прапануецца пабудаваць некалькі сказаў на ўзор наступнага: *Якое карэнне, такое і насенне.* (Прыказка);

– па прапанаванай мадэлі. Напрыклад, вучні атрымліваюць заданне скласці словазлучэнні тыпу “дзеяслоў + назоўнік”, “прыметнік + назоўнік”, у якіх бы адлюстроўваліся асаблівасці беларускага кіравання;

– па графічнай схеме. Напрыклад, пры вывучэнні простага мовы школьнікі складаюць сказы па схеме “П, – а. – П”.

Эфектыўнасць падобных заданняў значна ўзрастае, калі ўказваецца і зместавы кампанент сінтаксічных канструкцый, г. зн. яны будуецца на аснове малюнка, рэпрадукцыі карціны, на пэўную тэму і інш.

2. Практикаванні на замену адных сінтаксічных канструкцый другімі.

Напрыклад, пры вывучэнні тэмы “Адасобленыя азначэнні” вучні атрымліваюць заданне перабудаваць сказы так, каб адасобленыя азначэнні сталі неадасобленымі, і наадварот. Такія практыкаванні можна выконваць і на аснове тэксту.

3. Практикаванні на выбар з групы слоў, з прапанаваных канструкцый тых, ужыванне якіх будзе дарэчным у пэўнай сітуацыі зносін, у пэўным стылі маўлення.

4. Вольныя дыктанты і пераказы з дадатковым граматычным заданнем.

Вядома, што пры выкананні такіх прац вучні ўзнаўляюць змест зыходнага тэксту, аднак, як сведчыць практыка, дастаткова часта выкарыстоўваюць пры гэтым сінтаксічныя канструкцыі, неўласцівыя стылю зыходнага тэксту.

З мэтай узбагачэння граматычнага ладу маўлення пры правядзенні, напрыклад, вольнага дыктанта: а) ажыццяўляецца папярэдні аналіз зыходнага тэксту, тых сінтаксічных адзінак, якія адлюстроўваюць яго стылістычныя асаблівасці; б) паведамляецца дадатковае заданне (пры перадачы зместу тэксту захавець структуру пэўных сінтаксічных адзінак); в) рэдагуецца першы варыянт тэксту (увага звяртаецца на дарэчнасць выкарыстання сінтаксічных адзінак пэўнай структуры); г) калектыўна абмяркоўваюцца створаныя тэксты, аналізуюцца сінтаксічныя адзінкі пэўнай структуры, якія выкарыстаны ў адпаведнасці з дадатковым заданнем.²

5. Пабудова ўласных тэкстаў з выкарыстаннем пэўных марфалагічных і сінтаксічных адзінак.

Такі від працы ўяўляе для вучняў пэўную складанасць, таму што ў рэальнай маўленчай сітуацыі тэксты будуцца не для таго, каб выкарыстаць у іх пэўныя моўныя сродкі, а з мэтай іх засілі. Таму настаўнік павінен вызначыць, пры вывучэнні якой тэмы такая праца будзе мэтазгоднай, на якую тэму будуць пісаць школьнікі, тэкст якога стылю і жанру яны павінны пабудаваць і інш. Як правіла, вучням прапаноўваюцца дастаткова простыя, зразумелыя і даступныя тэмы, якія не патрабуюць дадатковых тлумачэнняў па месце выказвання. Школьнікі будуць такія разнавіднасці тэкстаў, да напісання якіх яны ўжо ў значнай ступені падрыхтаваны.

Напрыклад, пры вывучэнні тэмы “Ступені параўнання прыметнікаў” вучні атрымліваюць заданне ўтварыць ад прыметнікаў *прыгожы, зялёны, высокі, нізкі, круты, асрывісты* і інш. формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання, а затым напісаць невялікае сачыненне-апісанне берагоў ракі, выкарыстоўваючы ў ім па магчымасці гэтыя формы прыметнікаў.

У некаторых выпадках школьнікам можна прапанаваць магчымы пачатак сачынення, які накіруе іх думкі, падкажа жанр, стыль, тып маўлення будучага выказвання. Напрыклад, пасля вывучэння тэмы “Прыналежныя прыметнікі, іх скланенне і правапіс” вучням прапануецца напісаць невялікае сачыненне-аповяданне па зададзеным пачатку, выкарыстоўваючы наступныя словазлучэнні: *бабуліны акуляры, Колеў партфель, бацькаў касцюм, Валіны лялькі* і інш. Прыкладны пачатак сачынення можа быць такі:

Аднойчы, калі нікога не было дома, у Колевым пакоі сабраліся розныя рэчы і завялі размову пра тое, як ім жывецца...

Такім чынам, граматыка ў школьным навучанні выкладаецца для таго, каб вучыць правільна ўтвараць і ўжываць граматычныя формы, сінтаксічныя

² Методика преподавания русского языка в школе: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. М. Т. Баранова. – М., 2000. – С. 263.

канструкцыі ў працэсе маўлення ў адпаведнасці з літаратурнай нормай, правільна афармляць іх на пісьме.

Літаратура

1. Выкладанне беларускай мовы ў школе / М. Г. Яленскі, Л. В. Васюковіч, І. М. Саматыя і інш. – Мн., 1994.
2. Дудников А. В. Методика изучения грамматики в восьмилетней школе. – М., 1977.
3. Львов М. Р. Тенденции развития речи учащихся средней школы. – М., 1978.
4. Методика преподавания русского языка в школе: Учебн. для студ. высш. педагог. учебн. заведений / Под ред. М. Т. Баранова. – М., 2000.
5. Озерская В. П. Изучение морфологии на синтаксической основе. – М., 1989.
6. Протчанка В. У. Шматаспекты аналіз пры вывучэнні сінтаксісу беларускай мовы. – Мн., 1987.
7. Саўко У. П. Развіццё маўлення школьнікаў пры вывучэнні марфалогіі (назоўніка і прыметніка): Дапаможнік для настаўнікаў. – Мн., 2000.